

Günther GEBHARDT¹

SVJETSKI ETOS KAO IZAZOV ZA DRUŠTVENI I MEĐURELIGIJSKI DIJALOG²

Meni je čast i radost što s vama ovdje u Sarajevu smijem podijeliti nekoliko svojih misli o svjetskom etosu i dijalogu. Obojici sam svojih prijatelja, prof. Mati Zovkiću i Alenu Kristiću, veoma zahvalan za ovaj poziv na Katolički bogoslovni fakultet. U mojoj svijesti Sarajevo nije samo grad užasne patnje, kako smo se to nedavno ponovno mogli podsjetiti također i u njemačkim medijima. Za mene Sarajevo prije svega posjeduje i auru grada dijaloga. Vjerojatno se ni u jednom gradu svijeta, čak ni u Jeruzalemu, na tako uskom prostoru kao ovdje jedna pokraj druge ne nalaze džamija, sinagoga, katolička i pravoslavna crkva. A koliko znam iz pripovijesti mojih prijatelja, međureligijsko su susjedstvo i suživot u Sarajevu pred rat bili razumljivost sama po sebi sve do u obitelji. Večeras bih svim ljudima želio pružiti nekoliko mislonih poticaja i pobuda koje se ne zanimaju samo za veoma važnu materijalnu i socijalnu obnovu Sarajeva nego već godinama i za ponovnu izgradnju društvenog i međureligijskog dijaloga na ovom mjestu.

Dakle, želim istražiti pitanje kako ljudi iz različitih religija zajedno, u uzajamnom dijalogu, mogu graditi mostove i prevladavati neprijateljstvo. Za mene pri tome središnju ulogu igra praktična suradnja u zajedničkim društvenim stvarima. Iz tog razloga u prvom dijelu treba osvijetliti osobito projekt svjetskog etosa u kontekstu dijaloga, ali i pokazati da svjetski etos nije povezan samo s religijama. U drugom ću dijelu iznijeti nekoliko misli o tome kako ljudi mogu postati sposob-

¹ Rođen 1953. Studij filozofije u Münchenu, a teologije u Parizu. 1984.-1997. europski generalni tajnik međureligijske organizacije „Svjetska konferencija religija za mir“ (WCRP) u Ženevi. 1993. doktorat iz teologije na Institutu za religijske znanosti Univerziteta Fribourg/Švicarska. Disertacija objavljena 1994.: „Zum Frieden bewegen. Friedenserziehung in religiösen Friedensbewegungen/Poticati na mir. Mirovno obrazovanje u religijskim mirovnim pokretima“ (eb-Verlag, Hamburg). 1997.-1998. izvršni tajnik Švicarskog instituta za razvoj u Biel/Bienneu. Od prosinca 1998. znanstveni koordinator projekata Zaklade za svjetski etos u Tübingenu. Predaje na njemačkom, francuskom i engleskom objavljujući priloge na tim jezicima o temama međureligijskog dijaloga, tolerancije, mirovnog rada religija i svjetskog etosa. Trenutno je počasni dopredsjednik Svjetske konferencije religija za mir (WCPR)/Europa (novo ime: Religije za mir/RfP).

² Neznatno proširena verzija predavanja izgovorenog na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Sarajevu 11. svibnja 2012.

ni za dijalog i koji strahovi i zapreke tome često stoje na putu. Dapače, dijalog ne predstavlja samo metodu komunikacije, nego mnogo više ljudski stav, mentalitet.

1. Dijalog i svjetski etos

Na samom početku želio bih upozoriti na važnu pretpostavku: religije nisu monolitni sustavi nego vrlo složene pojave, poput rijeka prožete najrazličitijim strujama. U njima se izražavaju i različiti stavovi prema uvijek drugom. Je li kršćanstvo otvoreno za dijalog? Može li se dijalogizirati s islamom? – to pitanje postavljaju mnogi ljudi u Njemačkoj. No, onoliko malo postoji „kršćanstvo“ koliko i „islam“, pa se u svim religijama nalaze ljudi i cjelokupne struje koje su otvorene za dijalog i suradnju i takve koje zastupaju suprotno. Među kršćanima s jedne strane postoje skupine neprijateljske spram dijaloga, kao što je primjerice reakcionarno katoličko „Bratstvo Pija X.“, a postoji i silan broj kršćana za koje je dijalog s ljudima iz drugih religija odavno samorazumljiv i koji se čak angažiraju u odgovarajućim skupinama. Naravno, ta raznolikost struja postoji i u islamu. Poprilična je primjerice razlika između vehabijskog islama i sufija. Uostalom, ta se složenost u velikoj mjeri odnosi i na svete spise religija: unutar svakog od njih do izražaja dolaze različite tendencije koje ne treba uvijek harmonizirati. Tako je već Novi zavjet zrcalo pluralizma unutar mlade kršćanske zajednice. Dakle, nije čudo da u spisima jedne iste religije susrećemo također različite stavove prema drugim religijama. Otuda je unutarreligijski dijalog, dakle unutar jedne religije, često teži od međureligijskog između ljudi različitih religija, ali sa sličnim duhovnim usmjerenjem. Francuski je učenjak Edgar Morin jednom zapazio da je dijalog često stvar osoba koje žele umaći upravo monolitnom karakteru svoje vlastite kulture.³

1.1. Napreci u dijalogu

Unatoč zastrašujućim ratovima i zločinima, neporecivo je da je 20. stoljeće bilo i stoljeće ekumenizma i međureligijskog dijaloga. Zapravo, još se nikad ranije u povijesti vjernici kao i institucije, ne samo kršćanskih konfesija nego i svjetskih religija, nisu tako intenzivno i redovito susretali da bi otvoreno razgovarali o podjelama i nesporazumima, raznovrsne prevladali i dospjeli do više zajedništva i surad-

³ Edgar MORIN, „Le dialogue des cultures“, *Le Monde des religions*, br. 9 (janvier-février 2005.), 82.

nje.⁴ Tako se od 1893. dogodilo pet „Parlamenta svjetskih religija“: u Chicagu (dva puta, 1893. i 1993.), Kapstadt, Barceloni i Melbournu. Drugi od njih, 1993. u Chicagu, stekao je posebno značenje time što je tamo preko 200 zastupnica i zastupnika religija iz cijelog svijeta prihvatilo „Deklaraciju o svjetskom etosu“⁵. Na taj su način ljudi iz svih religija izrazili suglasje o nekoliko elementarnih povezanosti na razini etike, etosa. O tome ću još govoriti pobliže. Osim toga, ustrojen je velik broj organizacija za unapređenje dijaloga između religija tijekom 20. stoljeća i došlo je do nebrojeno drugih susreta i konferencija te redovitog zajedničkog rada na svim razinama. Međunarodna organizacija „Religije za mir“, utemeljena već 1970., predstavlja dobar primjer koji je poznat i u Bosni. Nužnost novog, pozitivnog odnosa prema drugim religijama postupno si je sve više utirala put i unutar kršćanskih Crkava. To se na međunarodnoj razini očituje primjerice u radu oko dijaloga Papinskog vijeća za međureligijski dijalog i Ekumenskog vijeća Crkava u Ženevi.⁶ No, u mnogim su zemljama prije svega nastale brojne inicijative u bazi, neprestano se umnažajući na nacionalnoj sve do lokalne razine: u Njemačkoj postoje kršćansko-židovska društva, skupine za susrete muslimana i kršćana te druge međureligijske skupine i kružoci svih vrsta. Kakva je situacija ovdje u Bosni, to iz daljine ne mogu suditi; no, znam da je uz pomoć organizacije „Religije za mir“ za Bosnu i Hercegovinu utemeljeno Međureligijsko vijeće, a Alen Kristić mi je pripovijedao o skupinama koje su na lokalnoj razini djelatne međureligijsko-pedagoški.

1.2. Svjetski etos – osnova za dijalog

U te pozitivne pokrete međureligijskog dijaloga, kakvi su se razvili tijekom 20. stoljeća, svrstava se i ideja svjetskog etosa. Poticaji za

⁴ Obuhvatni prikaz te povijesti dijaloga vidi u Marcus BRAYBROOKE, *Pilgrimage of Hope. One Hundred Years of Global Interfaith Dialogue* (New York: Crossroad, 1992.). Marcus BRAYBROOKE, *Faith and Interfaith in a Global Age* (Grand Rapids: CoNexus Press; Oxford: Braybrooke Press, 1998. [razvoj od 1993.]).

⁵ [Na hrvatskom je u prijevodu Mate Zovkića s engleskog dostupna na: http://classic.weltethos.org/pdf_decl/Decl_croatian.pdf] Na hrvatskom je dostupan također i drugi temeljni dokument vezan uz ideju svjetskog etosa, a riječ je o *Općoj deklaraciji ljudskih prava: Bosna franciscana* 26 (2007.), 281-189. kao i promišljanje Hansa Künga posvećenog tom dokumentu: Hans KÜNG, „Ljudska prava i ljudske odgovornosti“, *Bosna franciscana* 26 (2007.), 243-249. Oba je teksta s njemačkog preveo Alen Kristić.

⁶ „Ökumenischer Rat der Kirchen“, *Leitlinien für den Dialog und für die Beziehungen mit Menschen anderer Religionen* (Genf: ÖRK-Verlag, 2002.). Na Internetu: www.wcc-coe.org.

nju uglavnom potječu iz rada tübingenškog teologa Hansa Künga.⁷ Tu je ideju Küng široj javnosti prvi put predstavio u svojoj knjizi *Projekt Weltethos*⁸. Ona želi pridonijeti načinu na koji religije mogu pronaći osnovu za dijalog i tako postati relevantnije za mir. Dakle, ona nije svrha samoj sebi i u njoj nije riječ samo o dijalogu religija, nego se nalazi u većim povezanostima, u službi mira. Svoju spoznaju Küng izražava sloganom: „*Nema mira među nacijama bez mira među religijama!*“ Naravno, time se ne misli da sporazumijevanje i miroljubivi odnosi između religija predstavljaju jedini ključ za svjetski mir ili mir u nekom društvu; to bi bilo naivno jer postoje mnoge druge komponente mira – političke, gospodarske i socijalne vrste. Dakle, što se tiče mira među religijama, nije riječ o dostatnom uvjetu, ali svakako o nužnom uvjetu.

Međutim: *Nema mira među religijama bez dijaloga između religija!* Dakle, religije, ljudi u religijama, trebaju prigode za susret, za upoznavanje. Tada će otkriti da unatoč svojim brojnim razlikama posjeduju sasvim odsudno zajedništvo: naime, da imaju zajedničku odgovornost za naš planet, da imaju zajedničku odgovornost za društvo, za grad, za zemlju – i da tu odgovornost moraju također zajednički vršiti. Odgovornost nas upućuje na razinu odgovornog djelovanja, etičkog djelovanja. Suradnja potrebuje zajedničku osnovu, a nju religije iznova raskrivaju upravo u nekoliko sasvim temeljnih elemenata svojeg etosa. „Deklaracija o svjetskom etosu“ Parlamenta svjetskih religija u Chicagu izrazila je 1993. zajedničko u etosu religija s pomoću dva načela koja su potom razvijena u četiri središnja životna područja kao „upute“:

1. *Načelo ljudskosti sa svojim temeljnim zahtjevom: sa svakim se čovjekom mora postupati ljudski.*

Ova temeljna spoznaja proizlazi iz neotuđivog dostojanstva svakog čovjeka na temelju njegove puke ljudskosti; u tom se dostojanstvu, dakako, temelje i ljudska prava. No, u praktično svim kulturama i religijama čovječanstva može se pronaći drugo pravilo koje razvija to formalno temeljno načelo – takozvano „zlatno pravilo“ empatije i uzajamnosti:

⁷ O nastanku i dosadašnjoj povijesti učinka svjetskog etosa na temelju izvornih dokumenata i komentirajućih priloga: Hans KÜNG (ur.), *Dokumentation zum Weltethos*, TB Serie Piper 3489 (München: 2002.). Tu se nalazi i obuhvatna bibliografija o raspravi o svjetskom etosu (str. 267-304).

⁸ Hans KÜNG, *Projekt Weltethos* (München: Piper, 1990.). Na hrvatskom dostupno: Hans KÜNG, *Projekt svjetski etos* (Velika Gorica: Miob, 2003.).

2. *Zlatno pravilo: „Ono što ne želiš da drugi čine tebi, to ni ti ne čini drugima!“ Ili pozitivno: „Ono što želiš da drugi čine tebi, to i ti čini drugima!“*

Nalazimo ga već kod kineskog mudraca Konfucija pet stoljeća prije Kristova rođenja, a provlači se kao etička norma kroz sve religije. O njemu su na nereligioznoj osnovi raspravljali i filozofi, kao što je Immanuel Kant, pa stoga doista može činiti temelj etičkog djelovanja u kojem se mogu susresti svi ljudi, neovisno o tome koje su religije ili svjetonazora. No, ta oba načela u sebi uključuju veoma konkretne upute za četiri središnja područja ljudskog suživota koja se također iznova nalaze u svim religijama i kulturama. Deklaracija iz Chicaga te upute izriče kao četiri obvezivanja samoga sebe:

- Obveza kulture nenasilja i strahopoštovanja pred svakim životom: Ne ubij! Ili pozitivno: Poštuj život!

- Obveza kulture solidarnosti i pravednog gospodarskog poretka: Ne kradi! Ili pozitivno: Trgaj pravedno i pošteno!

- Obveza kulture tolerancije i života u istinoljubivosti: Ne laži! Ili pozitivno: Govori i djeluj istinoljubivo!

- Obveza kulture ravnopravnosti i partnerstva muškarca i žene: Ne zlorabljaj seksualnost! Ili pozitivno: Poštujte se i ljubite međusobno!

Riječ je, dakle, o izgradnji etičke kulture među ljudima, životnog držanja koje bi od pojedinaca trebalo djelovati na skupine i cjelokupno društvo. U pluralističkom se društvu mora tragati za diskursom o etičkim temeljima, o temeljnim vrijednostima koje uključuju sve partnere, neovisno o tome u kojoj religiji, svjetonazoru ili filozofskom pravcu utemeljuju svoje djelovanje. Dapače, svaki ljudski suživot, bilo u obiteljima bilo životnim zajednicama, skupinama, u školi ili visokoj školi, na radnom mjestu, u društvu ili svijetu kao cjelini, zahtijeva suglasje pojedinaca i skupina o nekoliko temeljnih zajedničkih vrijednosti i o mjerilima za individualno kao i kolektivno djelovanje koja se zasnivaju na tim vrijednostima; to suglasje treba uvijek iznova pronalaziti. Naravno, takvo suglasje postoji u demokratskom ustavu ili, još obuhvatnije, u Općoj deklaraciji o ljudskim pravima. No, da bi taj dokument o temeljnim pravima došao do izražaja, treba etički temelj koji seže još dublje. Gdje ljudi žele živjeti zajedno u miru, tamo, dakle, trebaju zajednički etički temelj, noseći etos.

No, zar ne postoji između ljudi svih religija i onkraj toga također nereligioznog humanističkog svjetonazora zajednički temelj za jedan takav dijalog i time za miroljubiv i kreativan suživot – onkraj temelja zajedničkog „biti čovjek“? S tim je pitanjem povezana ideja

svjetskog etosa. Ona želi učiniti svjesnim upravo jedan takav temelj. Ta od prastarih se vremena u religijskim i filozofskim tradicijama čovječanstva za središnja životna područja nalaze formulacije takvih sasvim elementarnih etičkih mjerila koja su svima zajednička i koja trebaju pomoći u potrazi za dobrim životom za pojedince i za dobrim društvom. One i danas mogu predstavljati orijentacijske smjernice da bi se društvo neke zemlje i cijeli svijet naposljetku sačuvali od raspada. Ta činjenica može olakšati izgradnju mostova između različitih kultura i religija koja je za naš suvremeni pluralistički i višekulturni svijet i društvo od životne nužnosti.

Pojam „svjetskog etosa“, prema tome, odavno više nije samo stručni pojam teoretičara i praktičara međukulturnog i međureligijskog dijaloga. Misaoni pravac koji označava putuje s pomoću medija, a korisnim ga u potrazi za etičkim temeljem za pluralistička društva u globalizirajućem svijetu smatraju u najrazličitijim sklopovima ne samo religiozni ljudi nego upravo i sekularni intelektualci, političari i zastupnici gospodarstva.⁹ Istina, postanak ideje svjetskog etosa usko je povezan sa svjetskim religijama, ali se svjetski etos razumijeva kao etička osnova koja onkraj religija uključuje humanistički etos bez religijskog utemeljenja – u protivnom bi i zahtjev položen u nazivu svjetskog etosa bio neopravdan i besmislen.

Sažet ću: pristup svjetskog etosa temelji se na dvije motivacijske linije koje se u određenim točkama mogu susresti:

- *Potrazi za obvezujućim etičkim vrijednostima, normama i stavovima* naočigled promjeni vrijednosti i društveno-političkim lomovima u razdoblju takozvane globalizacije, s kojom pak ruku pod ruku idu oblici rastuće fragmentacije. U takvu je razdoblju nužno da globaliza-

⁹ Usp.: već Hans KÜNG (ur.), *Ja zum Weltethos. Perspektiven für die Suche nach Orientierung* (München: Piper, 1995.) kao i novija djela: Hans KÜNG (ur.), *Globale Unternehmen – globales Ethos. Der globale Markt erfordert neue Standards und eine globale Rahmenordnung* (Frankfurt am Main: Frankfurter Allgemeine Buchverlag, 2001.); *Brücken in die Zukunft. Ein Manifest für den Dialog der Kulturen. Eine Initiative von Kofi Annan* (Frankfurt am Main: Fischer, 2001.); Hans KÜNG – Dieter SENGHAAS (ur.), *Friedenspolitik. Ethische Grundlagen internationaler Beziehungen* (München: Piper, 2003.). Na hrvatskom su dostupne knjige: Hans KÜNG, *Svjetski ethos za svjetsku politiku* (Zagreb: Intercon, 2007.); Hans KÜNG, *Svjetski ethos za svjetsko gospodarstvo* (Zagreb: Intercon 2007.). Također i Küngova predavanja s Međunarodne konferencije „Svjetski ethos za Bosnu i Hercegovinu“ (Sarajevo – 14. svibanj 2009.): Hans KÜNG, „Svjetski etos za svjetsku politiku“, *Status – Magazin za političku kulturu i društvena pitanja* 14 (2010.), 185-190. i Hans KÜNG, „Svjetski etos i gospodarstvo“, *Status – Magazin za političku kulturu i društvena pitanja* 14 (2010.), 191-196. Oba priloga s njemačkoga preveo Alen Kristić.

ciju ekonomije, tehnologije i komunikacije hitno podupre globalizacija etosa, da se zapravo uvede diskurs o zajedničkim etičkim standardima koji premašuju pojedine kulture. Globalizacija također treba globalni etos. Svoj programski spis „Projekt Weltethos“ Hans Küng nije slučajno objavio 1990., u godini nakon velikog političkog prevrata u Europi.¹⁰ Dakle, svjetski je etos s jedne strane *etički* program.

- *Nastojanju oko boljeg sporazumijevanja i suradnje među svjetskim religijama* u interesu svjetskog mira. Temelj predstavlja uvjerenje da religije, ali i humanističke filozofije, zaista mogu znatno pridonijeti miroljubivijem svijetu na osnovi svojih etičkih tradicija, često tisućama godina starih. No, to samo pod uvjetom da svoje pristaše učine svjesnim povezanosti religija u etosu i prihvate ih sasvim praktično kao osnovu za zajedničko angažiranje u ovom svijetu. Dakle, svjetski je etos s druge strane *međureligijski* program. On želi omogućiti i poduprijeti međureligijski dijalog usmjeren djelovanju, dijalog djela.

Ova dvostruka struktura svjetskog etosa pruža veliku šansu: naime, svjetski etos može nadvladati upravo sukob između kultura filozofijskom racionalnošću i kulturom religioznih jezičnih igara, izgrađujući između njih mostove. Na koji način netko utemeljuje svjetski etos, religiozno ili ne, manje je važno.

U ovom sam prvom dijelu podsjetio ne samo na nekoliko vrhunaca u razvoju međureligijskog dijaloga nego i na projekt svjetskog etosa. U drugom i dužem dijelu pokušat ću malo dublje istražiti pitanje: Kako religije i njihove pristaše uopće mogu postati sposobne za dijalog? Pri tome ću dopustiti da me vode sljedeća pitanja:

Što obilježava međureligijski dijalog? Što uzrokuje strahove i otpore? Koji su stavovi nužni da bi se poduprla dijaloška sposobnost religija? Upravo će pitanje o stavovima pokazati da dijalog nije u prvom redu metoda ili tehnika ophođenja s drugima, nego stajalište, dapače životni oblik.

2. Putovi do dijaloške sposobnosti

2.1. Obilježja dijaloga

Nekoliko stvari koje spadaju u pošten dijalog:

1. Dijalog na samom početku pretpostavlja spremnost da se drugoga susretne, ali ne da bi ga se na nešto nagovorilo, niti da bi se o njemu govorilo, nego da bi se s njim govorilo kao s jednakovrijednim

¹⁰ Hans KÜNG, *Projekt Weltethos* (München: Piper, 1990.); TB Serie Piper 1659 (1992.).

partnerom ili partnericom. U to se potom sasvim bitno ubraja uzajamno slušanje. To pretpostavlja da od drugog očekujem da mi nešto treba reći, da mogu naučiti nešto novo. Radoznalost o drugom smatram odsudnom pretpostavkom i krepošću međureligijskog dijaloga. Iz tog se razloga zabranjuje bilo kakav osjećaj nadmoćnosti ili dominacije jednog partnera; odsudna je jednaka razina dijaloških partnera; ako u dijalog primjerice stupaju kršćani s muslimanima, i jedni i drugi često imaju poteškoće u priznavanju zahtjeva za istinom i onog drugog. Dijalog se temelji na uzajamnosti, ne smije biti pobjednika i gubitnika. Dakako, dijalog nipošto ne smije predstavljati skriveni oblik misije, razumljene kao revnost obraćanja, u kojoj bih u biti drugoga želio uvjeriti u svoju vlastitu religiju.

2. Međutim, plodonosan dijalog mogu voditi samo partneri koji imaju vlastito stajalište tijekom međureligijskog dijaloga, dakle, religijski identitet, kako god točno mogao izgledati. Ako sam ravnodušan spram svoje vlastite vjere, partneru nemam ništa ponuditi, od mene ne može doživjeti ništa novog ili obogaćujućeg. Iz toga postaje jasno da istinski dijalog baš ne briše postojeće razlike između religija jer bi tada bio dosadan i beskoristan. Istinski dijalog drugoga ozbiljno shvaća upravo s obzirom na njegovu ili njezinu drukčijost, a na taj način i razlike između religija. No, na tom susretu utemeljuje zajednički put koji vodi prema „jedinstvu u različitosti“ ili, kako se to izriče u kršćanskom ekumenizmu, do „izmirene različitosti“.

3. Dijalog pretpostavlja da se upustim u religijski svijet partnera i da ga onoliko koliko je to moguće pokušam razumjeti iznutra. U svakom slučaju, cilj je dijaloga ovo: drugoga naučiti razumijevati onako kako on ili ona žele sami sebe znati razumjeti. Na to se nadovezuje: ne uspoređivati predivne ideale svoje religije s često ne tako slavnom praksom druge religije, nego ideale s idealima, a praksu s praksom! Takav realističan način može promatranje učiniti poniznim. Ako sam se upustio u drugu religiju, onda ću se vratiti natrag sebi, svojoj religiji s novim iskustvima i osjetit ću da je živim na promijenjen način. Izraženo s pomoću jedne slike: ako odem u džamiju ili hinduistički hram, morat ću na samom početku pred vratima ostaviti svoju vlastitu obuću. Svaki bi dijaloški partner trebao biti spreman iz dijaloga izići promijenjen.

Sada je u pozadini tih obilježja dijaloga lakše razumjeti čime mogu biti uzrokovani otpori protiv dijaloga, a na čemu se temelje strahovi, koje uvijek iznova treba ustanovljavati i koji mogu dovesti do takozvanog fundamentalizma, krutog uzmaca prema vlastitom identitetu sve do faktičnog ili barem mentalnog stvaranja geta, a na taj se

način među pristašama religije stvaraju elementi dijaloške nesposobnosti i neprijateljstva.

2.2. Strah od dijaloga

Takvi su strahovi u međureligijskom dijalogu načelno povezani s nesigurnošću spram svega drukčijeg, stranog, a mogu se doživjeti i u drugim životnim situacijama. Drukčijost u bilo kojem pogledu možemo doživjeti prijetećom za vlastitu osobu. Za otpore protiv međureligijskog dijaloga mogu se pružiti socijalno-povijesni, kao i mentalni razlozi, od kojih bih na ovom mjestu želio spomenuti samo tri, naravno bez pretenzija na cjelovitost.¹¹

2.2.1. Kolektivno pamćenje neke skupine

Sjećanje na negativna povijesna iskustva s drugima mogu spriječiti ili otežati otvoreno približavanje, neopterećen novi početak. Tu stvar ovdje u Sarajevu ne trebam pojašnjavati: većina je od vas to vrlo dobro iskusila u vlastitom životu. No, jesmo li prokleti da kolektivno pamćenje nepromijenjeno nosamo naokolo sa sobom? Budući da važnu ulogu ne igraju baš samo pojedinačne nego i kolektivne traume, mnoge akcije mirovnog rada u religijama iz tog razloga polaze od toga da „ozdravljenje pamćenja“, dakle prerađivanje povijesnih trauma, predstavlja bitan preduvjet na putu do dijaloga. Za takvo prerađivanje ovdje u Bosni nesumnjivo postoje mnogi primjeri dvadeset godina unatrag.

2.2.2. Strah od gubitka identiteta

Drugi razlog ne samo za pojedinačne nego i za kolektivne strahove od dijaloga predstavlja strah od ugrožavanja, čak gubitka vlastitog identiteta od strane drugih. Upravo naročito vjerne pristaše neke religije i pluralizam religijskih ponuda često doživljavaju prijetećim i opasnim jer čini upitnim vlastite izvjesnosti. Onda se čini da je jedini put očuvanja identiteta sigurnim obrana od onih koji uzrokuju nesigurnost, dakle od drugih religija. Svoj bih identitet, prema tome, sačuvao putem konfrontacije s drugima. Osjećaji ugroženosti vlasti-

¹¹ Usp.: o tome Richard FRIEDLI, „Nos résistances au dialogue. Eléments d'une psycho-sociologie des préjugés“, *Le dialogue interreligieux. Résistance et ouverture. Actes des Journées interreligieuses de Genève, 10-13 juin 1993* (Genève: Centre protestant d'études, 1993.), 16-21.

tog identiteta predstavljaju glavno plodno tlo za spremnost na nasilje. Libanonski spisatelj Amin Maalouf u svojoj istoimenoj knjizi s pravom govori o „identités meurtrières“, „ubilačkim identitetima“.¹²

Meni se, protivno tomu, čini da je danas nužna promjena u razumijevanju identiteta: identitet pojedinca, individualni ili kolektivni, naroda, nacije, religijske zajednice danas može značiti samo još ovo - pluralni identitet. To s jedne strane znači pojasniti sebi da svaki čovjek ionako živi u mnogim identitetima od kojih jedanput jedan a drugi put drugi igra važniju ulogu. A to s druge strane znači ovo: svoj identitet mogu sačuvati jedino zajedno sa svima drugima, u odnosu s njima, ne protiv njih. Postojanje u pluralizmu danas konstitutivno spada u ljudski identitet. Iz tog bi razloga od *identiteta putem razgraničavanja* morao nastati *identitet u odnosu*. Što bi to značilo u ovoj zemlji? Kako bi mogao izgledati identitet čovjeka koji bi se u prvom redu razumijevao kao građanin ili građanka Bosne i Hercegovine?

2.2.3. Posjedovanje istine ili potraga za istinom?

Religije zahtijevaju da posreduju istinu o posljednjoj zbilji, o Bogu, o smislu života i svemira. Upravo tri proročke religije, židovstvo, kršćanstvo i islam, tumače da je takva istina objavljena u njihovim spisima. Problemi u odnosu prema drugima izranjaju onda kad svaka religija misli da je isključivo ona u posjedu te posljednje istine (ekskluzivizam) i da je zbog toga još obvezana u to uvjeriti sve druge, u najgorem slučaju čak pomoću pritiska i nasilja (univerzalizacija). Očigledno je da oba ta stava čine nemogućim pošten dijalog.

No, meni se čini da se ti stavovi temelje na velikom nesporazumu. Zar sve religije ne tvrde s pravom da se posljednja istina nalazi u samom Bogu i da mi ljudi možemo razumjeti samo ulomke, iskre te istine? „Istiniti“ je u islamu jedno od 99 lijepih Božjih imena. Iz tog razloga sve religije i jesu ljudski putovi prema toj posljednjoj istini koja se pak sama nalazi s onu stranu svih religija. Niti jedna religija, dakle, nije u posjedu istine, nego bi se vjernici svih religija zajedno trebali razumijevati kao hodočasnici u potrazi za istinom. Takav mentalitet ima velike posljedice na uzajamno ponašanje, na to hoće li se očitovati ignorantski ili otvoreni i uključujućim. Dakle, dijalog može rasti ako od statičnog razumijevanja istine prispijemo dinamičnom. Tu je spoznaju veoma poticajnim

¹² Amin MAALOUF, *Les Identités meurtrières* (Paris: Grasset [Livre de poche], 1998.); Na njemačkom *Mörderische Identitäten* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2001.). Na hrvatskom, Amin MAALOUF, *U ime identiteta – Nasilje i potreba za pripadnošću* (Zagreb: Prometej, 2002.).

riječima izrazio veliki židovski filozof religije Martin Buber: „Povijesne su religije sklone tome da postanu svrha samima sebi i da se takoreći postave na Božje mjesto. Zapravo ništa nije tako pogodno da čovjeku zakrije Božje lice kao što je religija. Religije moraju postati ponizne spram Boga i spram njegove volje; svaka mora spoznati da predstavlja samo jedno od obličja u kojem se predstavlja ljudsko prerađivanje božanske poruke – da nema nikakav monopol nad Bogom; svaka se mora odreći toga da bude Božja kuća na zemlji i zadovoljiti se time da bude kuća ljudi koji su okrenuti Bogu s istom namjerom, kuća s prozorima; svaka mora odustati od svojeg pogrešnog ekskluzivnog stava i prihvatiti ispravan.“¹³

U svim su spomenutim uzrocima straha već naznačeni koraci prema sposobnosti za dijalog. U nastavku bi trebali biti produbljeni. Dapače, činjenica je da su iz religija tijekom povijesti uvijek iznova odašiljani vrijedni poticaji i pokreti za mir, za socijalnu pravdu i uspio suživot. Na koji se način takvi izvori dijaloške sposobnosti i mirotvorstva mogu učiniti plodonosnim?

2.3. Izvori dijaloške sposobnosti

2.3.1. Dopustiti da nas obogati pluralizam

Riječ je o tome da se različitost i drukčijost ne razumijevaju i ne doživljavaju kao prijetnja nego kao šansa i obogaćenje. Dakako, to pretpostavlja jaku vlastitu osobnost, a ovdje u svijetu punom nesigurnosti za pojedine ljude kao i skupine doista se krije smetnja koju ne treba podcjenjivati. Kad bi sve više ljudi u svim religijama uspjelo promatrati druge kao *susjede* koji sa mnom, koji s nama nastanjuju isti komad zemlje i njeguju ga na svoj vlastiti način, onda bi mnogo toga, od konkurencije do neprijateljstava, bilo prevladano. A kad bi se potom još probio uvid da mi drugi iz svoje religije mogu *pružiti* nešto što će me obogatiti, a da zbog toga ne moram odustati od sebe i svojih uvjerenja – pomoću ta dva stava otvorili bi se novi putovi dijaloga.

U svakom slučaju, susjeda se upoznaje samo onda kad ga se primjećuje i približava mu se, kad ga se posjećuje. Jednako tako i među-religijsko susjedstvo može rasti samo putem osobnog susreta: vi to u Sarajevu znate sasvim dobro, u biti iz tisućugodišnjeg iskustva. Upravo ako to nakon rata više nije tako samorazumljivo, trebalo bi iskoristiti sve prilike za susret koje se pružaju i stvarati ili iznova izgrađivati infrastrukture. Ništa ne može nadomjestiti osobni susret!

¹³ Martin BUBER, „Fragmente über Offenbarung“, *Nachlese* (Heidelberg: Lambert Schneider, 1965.).

2.3.2. Samokritika i unutarreligijski mirovni rad

Same se religije često moraju istom priviknuti na ljudska prava, pluralizam i nenasilne oblike ophođenja. Ako želimo pluralističko društvo u kojem će ljudi različitih kulturnih obilježja moći miroljubivo zajedno živjeti i komunicirati i u kojem će se poštovati ljudska prava i na njima zasnovane slobode i dužnosti, onda religije unutar sebe ne smiju djelovati protiv toga. Religija koja želi pridonijeti ponešto sporazumijevanju ljudi, sama treba postati sposobna za dijaloško ponašanje i razgraditi autoritarno-hijerarhijske strukture odlučivanja. Morala bi zagovarati i prakticirati unutarnji pluralizam.

Uz to, religije se moraju postaviti pošteno prema vlastitoj nasilnoj prošlosti i pokajati se zbog nje. To se tiče svake religije. Okrutnosti, koje su počinjene u ime religije ili barem od njih dopuštene, ne smiju se uljepšavati. Treba izgrađivati kulturu istinoljubivosti.

2.3.3. Naglašavati „blage aspekte“

No, religije ne smiju zastati kod te samokritike. U slučaju da žele služiti sporazumijevanju i izgradnji mostova, pred njima se nalazi zadaća raskrivanja njihovih „blagih aspekata“, kako to naziva istraživač mira Johan Galtung.¹⁴ Što se sve u to može ubrojiti? U njihovim vlastitim spisima ponovno otkrivati mjesta koja pružaju poticaje za nenasilno rješenje sukoba, za velikodušnost i otvorenost prema neprijatelju, drugome, mjesta koja govore o pomirenju i novom početku unatoč nepravednosti koja se dogodila. Treba iznova otkriti i vrednovati odgovarajuće teološke struje i jednako tako otkriti i istražiti pripovijesti o uspjehu iz povijesti vlastite religije u kojoj se primjerice govori o uspješnom pomirenju, uspjeljoj nenasilnoj reformi. Na taj se način mogu pronaći modeli ne da bi se na nepovijestan način kopirali, nego da bi se otkrili mehanizmi koji bi u prilagođenom obliku mogli biti od koristi u suvremenim konfliktnim situacijama.

No, u to se prije svega ubraja prepričavanje pripovijesti o uspjehu iz trenutačnog dijaloškog djelovanja. Za to su u velikoj mjeri odgovorni mediji. Jedan primjer s Bliskog istoka: Znete li da je vlada Libanona 2010. poslije dugog muslimansko-kršćanskog pripremnog rada uvela zajednički muslimansko-kršćanski blagdan – premijerni u svijetu? Neradni petak u središtu ima figuru Marije koja je, kao što je to poznato, za kršćane, kao i za muslimane naročito važna. U tom je

¹⁴ Usp.: Johan GALTUNG, „Religions, Hard and soft“, *Cross Currents* 47, br. 4 (New York, zima 1997.-1998.).

slučaju, dakle, zajedničkim pozivanjem na svete spise obiju religija u svijest dozvana točka zajedništva između religija i konstruktivno iskorištena za unapređenje miroljubivog suživota religijskih zajednica.

2.3.4. Naglašavati povezanosti između religija i na temelju toga razvijati njihov doprinos miru u svijetu

Doista, ako dijalog religija treba podupirati suživot u pluralističkom društvu i svijetu, polazište će najlakše pronaći tamo gdje se povezanosti već nalaze. *Najočigledniju povezanost predstavlja odgovornost svih ljudi za dobrobit i budućnost naše zemlje. Zato religije moraju pronalaziti načine da se angažiraju zajednički, i uz to skupa sa svim drugim grupama. Takav će dijalog zadobiti obličje praktične suradnje za mir i pravednost, pri čemu se mnogi razdvajajući aspekti religija – prije svega u nauku i obredu – mogu ostaviti po strani, a da se, dakako, ne poriču ili brišu. No, zajedničko naglašavati i surađivati ne znači propagirati iluzorno i nipošto poželjno „jedinstvo“ religija. Razlike i pluralizam postojat će i dalje, ali ne priječe da se zajednički poduzima ono što je moguće i nužno. Kao što je to veliki židovski filozof religije Martin Buber rekao, možda malo patetično, ali točno, već prije više od 40 godina: „Ne može biti riječi o tome da se svjetske religije sporazume oko svojih vjerskih tvrdnji. To nije do njih, a ne bi im niti pošlo za rukom. To je isključivo Božja stvar. Može biti riječi samo o tome da religije svijeta zajednički osmisle i late se spašavanja čovjeka prije propasti.“¹⁵*

2.4. Svjetski etos i dijaloška sposobnost

Sada se na ovom mjestu pri koncu naših promišljanja iznova susrećemo s projektom svjetskog etosa. Naime, u njemu se nalazi poseban doprinos za dijalog religija, za gradnju mostova između religija i onkraj njih. Svjetski etos uzrokuje promjenu perspektive: od usredotočenja na razdvajajuće prema pozornosti spram povezujućeg. Svjetski etos ohrabruje na to da se uza svekoliko poštovanje i svekoliku cijenjenost razlika i vlastitih obilježja svake religije ipak naglašava zajednička razina, razina odgovornosti i djelovanja u našem svijetu. Etička razina ne iscrpljuje ni izdaleka sasvim složenu zbilju neke religije, ali je povezana s odgovornim djelovanjem.

U svakom slučaju, projekt bi malo toga promijenio kad bi za-

¹⁵ Martin BUBER, *Botschaft zur Eröffnung der Ausstellung "Monumenta Judaica"* (Köln: 1964.), (pročitao Ernst Simon).

stao na razini jedne tako logične i atraktivne teorije. Svjetski etos je projekt i u smislu da nastoji sasvim praktično podupirati sposobnost za dijalog na različitim razinama. Ozbiljenju toga služi naročito djelatnost Zaklade za svjetski etos u Tübingenu koja je utemeljena 1995.¹⁶

Ova je ustanova posvećena međukulturnom i međureligijskom istraživanju, obrazovanju i susretima na osnovi projekta svjetskog etosa. U to se ubrajaju raznolike predavačke i izdavačke djelatnosti; težište rada se nalazi također u području obrazovanja i škole. Uz pomoć različitih medija Zaklada doprinosi produbljenu znanja o različitim religijama u školi, permanentnom obrazovanju učitelja, obrazovanju odraslih i širokoj javnosti te pojašnjenju toga što religije povezuje u etosu. Istaknuti primjer su multimedijски projekt „Potraga za tragovima“ [„Spurensuche“] s njegovih sedam televizijskih filmova o svjetskim religijama, knjigom i CD-ROM-om, kao i putujuća izložba „Svjetske religije – svjetski mir – svjetski etos“ [„Weltreligionen – Weltfrieden – Weltethos“]. Zaklada svjetskog etosa izdala je također vrlo opsežan registrator s papirima „Svjetski etos u školi“ koji sadržava mnoštvo radnih materijala o ovoj tematici koji se mogu koristiti izravno tijekom nastave. Međunarodno dostupan medij je vrlo opsežna nastavna platforma o svjetskom etosu na internetu koja je raspoloživa na njemačkom, engleskom i francuskom. S pomoću tog medija i materijala može se doseći široka javnost i kod mnogih ljudi istom probuditi znatiželju i zanimanje za poticaje iz religija.

No, kao dodatak tom osnovnom radu riječ je i o tome da se razgovor u krugovima gospodarstva i politike skrene na ideju zajedničkog etosa. Gdje se odlučuje o usmjerenju našeg društva i suživota, tamo se naročito neodgodivo postavlja pitanje o etičkom temelju djelovanja. Skupina stručnjaka Zaklade izradila je 2009. „Manifest o globalnom gospodarskom etosu“ koji pruža elementarne etičke smjernice za gospodarski život.¹⁷

Snažnije usidrenje u akademsko područje, drugi dodatni oslonac Zaklade za svjetski etos, treba ostvariti novi Institut za svjetski etos pri Sveučilištu u Tübingenu. Omogućen je velikodušnim financijskim angažmanom jednog poduzetnika, a proradio je prije tri tjedna,

¹⁶ Adresa Zaklade za svjetski etos: Waldhäuser Strasse 23, D-72076 Tübingen. Internet: www.weltethos.org.

¹⁷ Usp.: www.globaleconomicethic.org. Na hrvatskom dostupno: „Manifest za globalni gospodarski ethos – Posljedice za globalno gospodarstvo“, *Status – Magazin za političku kulturu i društvena pitanja* 15 (2011.), 261-264. i o tome Hans KÜNG, „Globalna gospodarska kriza zahtijeva globalni ethos“, *Status – Magazin za političku kulturu i društvena pitanja* 15 (2011.), 257-260. Oba priloga s njemačkoga preveo Alen Kristić.

isprva s katedrom za globalni svjetski etos.

Oko toga da se ideja svjetskog etosa učini poznatom i primijeni u praktičnim aktivnostima obrazovnog rada, publikacija i mirovnog obrazovanja, ovdje se u Bosni i Hercegovini jako zalaže prije svega Alen Kristić, zajedno s drugim prijateljima i partnerima kao što je prof. Mato Zovkić.

Zaključak

U projektu svjetskog etosa riječ je o promjeni u svijesti pojedinih ljudi, promjeni perspektive prema zajedničkom da bi se na taj način poduprla sposobnost za dijalog i sposobnost za mir. Deklaracija o svjetskom etosu iz Chicaga 1993. na to upućuje tako što konstatira: „Naša se zemlja ne može promijeniti nabolje, a da se ne promijeni svijest pojedinca.“ Ako dijaloški potencijal religija u svijetu određenom nasiljem treba snažnije doći do izražaja, onda se ljudi s dijaloškim mentalitetom u svim religijama i onkraj religija moraju odrješitije ujediniti i surađivati. Polje javnog nastupanja religija ne smije se prepustiti fanaticima!

S njemačkoga preveo Alen Kristić